

VARGA ZSUZSANNA

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG SZOCIALISTA ÉS KAPITALISTA ELEMEL AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

A propaganda a várható előnyöket és fokozatosságot hangsúlyozta, a tsz-szervezési kampányok során azonban bevetették az állami erőszak teljes eszköztárát. A földtulajdonához ragaszkodó parasztság ellenállása olyan erős volt, hogy több mint egy évtizedbe telt az egyéni gazdálkodás felszámolása.

Ha valaki a magyar mezőgazdaság szocialista időszaka iránt érdeklődik, hamar szembesül azzal, hogy a szakirodalomban két, egymással szemben álló álláspont tartja magát.¹ A sikerszemléletű megközelítés hívei elismerik ugyan, hogy a kollektivizálást gazdasági, adminisztratív és fizikai erőszak kísérte, a hangsúlyt ugyanakkor az 1960-as évek végétől megmutató termelési eredményekre helyezik, ezzel igazolva a termelősövetkezetek (téeszek) modernizációs teljesítményét. Hasonló sikereket a szocialista blokk egyetlen másik agrárszektora se tudott felmutatni.² Elterjedt tehát az ún. magyar modell fogalma, anélkül azonban, hogy pontosan tisztázódott volna, mikortól kezdve és miben volt ez más, mint a mintául szolgáló szovjet kolhozrendszer. A szakirodalomban kirajzolódó másik irányzat a szocialista mezőgazdaság genezisztörténetére összpontosít, hangsúlyozva, hogy az egymást követő erőszakos kollektivizálási kampányok révén a sztálinista kolhozrendszert ültették át Magyarországra, s az változatlan formában maradt fenn a későbbiekben. Ebbe az értelmezési keretbe nem illeszthető be az 1970-es, 1980-as évek nemzetközi mércével is kiemelkedő termelési eredményei, így ezek a feldolgozások ezt az időszakot többnyire mellőzik elemzéseik során.

Historiográfiai szempontból a probléma lényegét abban látom, hogy a termelősövetkezetek négy évtizedes történetéből mindkét irányzat más-más periódust helyez előtérbe, ugyan-

akkor az ebből levont következtetéseket kiterjeszti az egész korszakra. Véleményem szerint e nézetek meghaladását csak olyan vizsgálat segítheti elő, amelynek szempontrendszere alkalmazható a szocialista mezőgazdaság teljes, 1949–1989 közötti időszakára. Ehhez a módszertani alapot a történeti összehasonlítás és a transzferkutatás összekapcsolása révén alakítottam ki.³ A transzfermegközelítéssel egyaránt vizsgálni tudtam a szovjet kolhozok erőszakos átültetésének, azaz a kollektivizálásnak a folyamatát csakúgy, mint a kapitalista országokból átvett iparszerű, zárt termelési rendszerek⁴ adaptálását és elterjesztését. Mindezt kiégyesítettem a történeti összehasonlítással, azaz a vizsgált négy évtized néhány meghatározó jelentőségű időpontjában a Magyarországon létrejött termelőszövetkezeti formát szisztematikusan összevettem a mintául szolgáló kolhozalakkal.

A transzfer mellett a másik fontos analitikus kategória a modell lett. A történészek általában idegenkednek a modellek használatától, de jelen esetben nem kellett valamilyen mesterséges ideáltípust kreálni, hiszen a kollektivizáláskor adott volt a modell az 1935. évi kolhoz-mintaalapszabály (*primernüjuszta*) révén.⁵ Azáltal, hogy 1969-ig érvényben maradt, ez lett a kötelező minta, amikor az 1940-es évek végétől kezdve a Szovjetunió a kelet-közép-európai országokra kényszerítette a szocialista mezőgazdaság rendszerét. Másrészt pedig az 1960-as, 1970-es években Nyugatról átvett zárt termelési rendszerek (pl. baromfi- és tojástermelés, kukoricatermesztés) kezdettől modellként lettek definiálva, hiszen minden elemük és működési szabályuk átvétele kötelezően elő volt írva.

Mind a keleti, mind a nyugati transzfer elemzésénél azonos szempontokat alkalmaztam. Elsőként tisztáztam a modelltranszfer eredeti tartalmát. Ezután következett a transzfert irányító és közvetítő apparátus bemutatása, majd az általuk alkalmazott módszerek elemzése. Az adaptációs folyamatokra áttérve nagy figyelmet fordítottam a transzfer közvetítői és befogadói közötti interakciókra, valamint a gazdasági-társadalmi következményekre.

A jelen tanulmányban a magyar mezőgazdaság 1949 és 1989 közötti négy évtizedét átfogó kutatómunkám főbb eredményeit foglalom össze.⁶ A szovjetizálási folyamat fázisainak áttekintése előtt fontosnak tartom kiemelni, hogy az értelmezésem szerint ez jóval több volt a kolhozmodell transzferénél. A sztálini mezőgazdaság teljes rendszerének átültetése volt a cél, ami egyet jelentett az egész ágazat „belső gyarmattá” süllyesztésével. Az új üzemszervezet (*szovhoz*, gépállomás, *kolhoz*) a gazdasági szabályozók és a kötelező beszolgáltatások rendszerével együtt mind azt a célt szolgálták, hogy a mezőgazdaság emberi és anyagi erőforrásait az erőltetett nehéziparosítás szolgálatába állítsák.⁷

A transzfer folyamatát vizsgálva szembevetőd, hogy elsőként az elvonó jellegű közzgazdasági környezet épült ki. Ezt nagymértékben elősegítette, hogy a II. világháború után fennmaradt a hadigazdaság időszakából a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása, amelyet 1948-tól egyre inkább „osztályharcos alapon” működtettek, azaz a több földdel rendelkező paraszti rétegeket fokozottan terhelték.⁸ A begyűjtési rendszer révén a termények egyre növekvő részét olyan alacsony áron kellett átadni az állami felvásárlóknak, ami alig fedezte a termelők ráfordításait. Jövedelemelvonás folyt emellett az ár- és adórendszeren keresztül is.⁹ Ezt az eszköztárat először a kulákként megbélyegzett csoportok korlátozása és felszámolása érdekében alkalmazták, 1951-től viszont a paraszti társadalom többi rétegére is egyre nagyobb adó- és begyűjtési terheket róttak.

A sztálini mezőgazdaság hierarchiájának csúcsán az állami tulajdonú nagyüzemek, a *szovhozok* álltak. Ők voltak a legmagasabb rendű tulajdonforma, az állami tulajdon megtestesítői. A sztálini agrárrendszer üzemszervezetének kiépítése Magyarországon az állami gazdaságokkal indult. Ehhez jó alapot jelentettek az ún. kincstári birtokok (például Kisbér, Bábolna, Mezőhegyes stb.), melyek 1945 előtt a tenyésztési feladataik mellett jelentős innovációs funkciót is betöltöttek.¹⁰ A gépállomások hálózatának kiépítése következett ezután.¹¹ A sztálini modellt másolva a gépállomás mint „a munkásosztály előretolt bástyája” a kollektivizálás egyik fontos háttérintézménye lett.¹² Egyidejűleg a mezőgazdaságból való jövedelemátcsoportosításban is jelentős szerepük volt, hiszen akár egyéni gazdának, akár szövetkezetnek is végeztek gépi munkát, terményben kérték a munkadíjat. Nagygépek csak az ő tulajdonukban voltak.

Az új szocialista üzemszervezet harmadik eleme a kolhoz volt. A sztálini rendszerben a *kolhoz* a *szovhozhoz* képest alacsonyabb rendű, nem következetesen szocialista tulajdonformának számított, mivel nem az egész társadalom, hanem egy kisebb közösség, csoport tulajdona volt. A *kolhoz* rövid definíciója így hangzik: a *kolhoz* olyan emberek közössége, akik egy adott település nacionalizált földjének közös használói, termelési eszközeiket és állataikat (nagy részét) átadták a *kolhoz*nak, s a közösen – brigádok, munkacsapatok keretében – végzett munkájukért a *kolhoz*tól fizetséget kapnak. A végzett munka mértékegysége az úgynevezett munkaegység (*trudoden*) volt, ami szó szerint *munkanapot* jelentett. (Magyarországon a munkaegység elnevezés terjedt el.) Ez a mértékegység fejezte ki mind az eltöltött időt, mind az adott munka jellegét és mennyiségét, ugyanakkor semmilyen módon nem tükrözte az elvégzett munka minőségét. A bevitt javak miatt a tagnak tulajdonrésze lett a *kolhoz*ban, amelynek értékét elvileg a *kolhoz*ból való kilépéskor pénzben ki kellett fizetni.¹³

Mindez olyannyira idegen volt a birtokos parasztság gazdálkodási szokásaitól, életformájától, hogy a háború utáni években a kommunista párt¹⁴ vezetése nemcsak a széles közvélemény, hanem még a saját tagsága előtt is hallgatott arról, hogy a magyar mezőgazdaság jövőjét a *kolhoz*rendszerre akarja alapozni. Amikor tehát szovjet nyomásra, 1948-ban napirendre került a kollektivizálás Magyarországon, sem a pártapparátus, sem az agrárirányítás nem volt erre felkészítve. Egyszerre kellett tehát a szovjet modelltranszfer tartalmát megismertetni a közvetítőkkal, azaz a megyei, járási párt- és állami szervekkel, és megkezdeni magát a tsz-szervezési kampányt.

A várható konfliktusra tekintettel nem rögtön a *kolhoz*formát vezették be, hanem a termelészövetkezet több típusát engedélyezték. Az I., II. és a III. típusú termelészövetkezeti csoport (tszcs) közötti különbség abból adódott, hogy a tagok a tevékenység mekkora részét végezték közösen, s ezzel összefüggésben a jövedelem mekkora hányadát számolták el a végzett munka, illetve a bevitt földterület alapján.¹⁵ A III. típusú tszcs-t tartották a legfejlettebbnek, mivel munkaszervezete és munkadíjazása is nagyon hasonlított a kolhozra. Úgy tervezték, hogy amint a kényszerű tagosítások révén elég nagy földterülete lesz egy-egy ilyen III. típusú tszcs-nek, kezdeményezheti az önálló termelészövetkezetté minősítését.

Ilyen előkészületek után, 1948 őszén Rákosi Mátyás meghirdette a szocialista mezőgazdaság megteremtésének az ütemtervét. „Nekünk ezt a kérdést 3-4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90%-a és a magyar föld 95%-a rendes szocialista, közös, társas művelésben művelje a földjét.”¹⁶ A pro-

paganda a várható előnyöket és fokozatosságot hangsúlyozta, a tsz-szervezési kampányok során azonban bevetették az állami erőszak teljes eszköztárát.¹⁷ A földtulajdonához ragaszkodó parasztság ellenállása olyan erős volt, hogy több mint egy évtizedbe telt az egyéni gazdálkodás felszámolása.¹⁸

Ezen időszak alatt a kollektivizálási kampányokat (I. 1949–53, II. 1955–56, III. 1959–61) ún. dekollektivizálási szakaszok (1953–54, 1956–58) követték, amikor hivatalosan leállították a tsz-ek szervezését, s lehetővé tették a kilépést. Fontos utalni arra is, hogy mind 1953-ban, mind 1956-ban voltak olyan termelészövetkezeti csoportok és termelészövetkezetek, amelyek tovább működtek, mert a szegényparaszti háttérű vagy földnélküli tagságuk számára a közös gazdaság volt az egyetlen megélhetési forrás.

Nemzetközi kontextusba helyezve ezt az elhúzódó, többször megszakított folyamatot feltárul, hogy időközben a transfert kezdeményező szovjet pártvezetés elvárásai is változtak. Ehhez hozzájárult egyrészt az 1953 után meginduló desztalinizáció, másrészt az 1956-os lengyel és magyar válság is.¹⁹ Míg Sztálin idejében lényegében az utolsó betűig le kellett másolni a modellt, addig Hruscsov ennek több eleméhez hozzányúlt.²⁰ A kollektivizálás mikéntjét pedig rábízta a „testvérpártok” vezetőire. Az újabb kutatások számos példával bizonyítják, hogy a kollektivizálás befejezése során – a megnövekedett mozgástér révén – milyen megoldások formálódtak ki az egyes országokban.²¹

Így történhetett meg, hogy a térség országaiban sehol sem nacionalizálták a paraszti földtulajdont. Magyarországon a tsz-be bekényszerített parasztok földje jogilag továbbra is magántulajdonban maradt, amiért földjáradékot fizetett a tsz.²² A kollektivizálás utolsó szakaszában kiadott tsz-alapszabály több egyéb vonatkozásban is eltért a Szovjetunióban 1935-óta érvényben lévő kolhoz-minta-alapszabálytól. Az 1959-es tsz-alapszabály szakított a falusi osztályharc éleződésének tételével. Az addig kulákként megbélyegzettek beléphettek a tsz-be, sőt kétévnyi tagság után vezetői posztot is betölthettek.²³ A munkadíjazással kapcsolatban is bekerült egy fontos megengedő formula: legfejlettebb formaként még a szovjet munkaegységrendszer szerepelt, de ezt ki lehetett egészíteni más díjazási formákkal. Óriási jelentősége lett annak is, hogy a háztáji gazdaság korábbi kötöttségein is lazítottak.²⁴

Ha a divergencia mögötti belső okokat keressük, akkor utalnunk kell arra, hogy a „megtámadott paraszti társadalom” az első két átszervezési kampány során sokféle tapasztalatot szerzett a diktatórikus hatalommal szembeni ellenállás és alkalmazkodás lehetőségeiről és korlátairól. Közben a kollektivizálást irányító és végrehajtó apparátus magatartásában is bekövetkeztek változások. Ebben a kényszerű „tanulási folyamatban” az 1956-os forradalom mindkét fél számára meghatározó tapasztalatokat hozott. Az 1956. október végi és november eleji napokban a paraszti közösségek kezükbe vették az irányítást, új hatalmi szervezet hoztak létre, és megfogalmazták a követeléseiket is.²⁵ A szovjet katonai segítséggel hatalomra került Kádár-kormányt tehát egyrészt a falvak „csendes forradalma”, másrészt pedig az ipari munkásság sztrájkja fogadta országszerte. Ebben a kényszerhelyzetben hamar belátta a kormány, hogy a paraszttal mielőbb kiegyezésre kell jutnia. A mezőgazdasági termények nagy része ugyanis nem a szocialista nagyüzemekről, hanem továbbra is az egyéni gazdáktól származott. A kompromisszumkötés lényege abban állt, hogy a kormány teljesítette a parasztság forradalmi követeléseit közül a gazdasági jellegűeket: eltörölte a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatását, leállította az erőszakos tsz-szer-

vezést és a tagosításokat.²⁶ Az intézkedések horderejét mutatja, hogy Magyarországon volt az első a szocialista országok között, ahol megszüntették a kötelező beszolgáltatás intézményét. Ezzel a lépéssel a sztálini agrárrendszer egyik megváltoztathatatlan hitt elemét iktatták ki, s ennek következtében a piaci mechanizmusok korlátok között, de újra érvényesültek a mezőgazdaságban. Mindez maga után vonta a termelői érdekeltség újfajta, a sztálini logikától eltérő kezelését.²⁷

A gyors kiegyezést elősegítette, hogy az agrárirányítás különböző szintjein előtérbe kerültek olyan káderek, akik maguk is egyetértettek a paraszti követelések jogosságával.²⁸ Ők vidéki származásuk és apparátusbeli tapasztalataik révén közvetítővé tudtak válni a hatalom és a parasztság között. Közülük kiemelkedik Fehér Lajos, akiben Kádár János maximálisan megbízott közös illegális múltjuk miatt.²⁹ Más módon, de ugyancsak meghatározó szerepet töltött be Erdei Ferenc is. 1956 után politikai tisztséget nem vállalt, de az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének igazgatójaként megszervezte az agrárközgazdasági kutatásokat, s ezzel biztos szakmai háttérrel nyújtott Fehér Lajosnak.³⁰

A kezdeti, tűzoltó jellegű intézkedések után tisztázásra várt, hogy a jövőben milyen agrárpolitikát folytasson az MSZMP. A Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály 1957-ben programmá formálta a jövőre vonatkozó elképzeléseit (*Agrárpolitikai Tézisek*): az iparral szembeni hátrányos megkülönböztetés felszámolását, a parasztság életszínvonalának javítását, a hazai adottságoknak megfelelő üzemszervezet kialakítását, a piac részleges rehabilitálását. Mindez Nagy Imre 1953-as agrárpolitikájával mutatott kontinuitást. A Földművelésügyi Minisztérium vezetői viszont továbbra is ragaszkodtak a sztálini agrárpolitikához, amelynek főbb elemeit megváltoztathatatlanak tartották. Erre a csoportra támaszkodott Kádár, amikor 1958/59 telén – hasonlóan a szocialista blokk többi országához – Magyarországon is újraindult a kollektivizálás.³¹ A megújuló állami erőszakalkalmazásra reagálva a paraszti társadalom aktivizálta mindazokat a túlélési stratégiákat, amelyeket a korábbi kampányok során kialakított. A statisztikai adatokban mindez így tükröződött: 1958–61 között a mezőgazdasági keresők közül 350 ezer fő, túlnyomórészt férfi hagyta el az ágazatot, s helyezkedett el az iparban, építőiparban.³² Nemcsak az aktív korú férfimunkaerő hiánya okozott gondot, hanem a tsz-en belül tömegesen jelentkező passzív ellenállás is. Sokan gondolták úgy, hogy most is csak néhány évet kell kibírniuk, s aztán újra felbomlanak a tsz-ek, akár csak 1953-ban és 1956-ban. Emiatt csak azt a kötelező munkaminimumot teljesítették a közös gazdaságban, ami alapján jogosulttá váltak a háztájira. Általános jelenség volt, hogy reggelente a brigádvezető szaladgált házról házra, hogy összetoborozza a tagokat az éppen aktuális munkára. Az elévzett munka minősége is hagyott kívánnivalót maga után: „a zöldre feketét húztak”, azaz nem kapáltak rendesen, s így a gyomnövény sokszor magasabbra nőtt, mint a vetemény. Nemcsak a növényápolásnál akadtak problémák, hanem a betakarításnál is, hiszen mindig a háztájiban esedékes munka élvezett elsőbbséget.³³

A termelőségvetkezetekben tehát állandósultak a munkaerő-problémák, amelyek makroszinten éreztették hatásukat a mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi visszaesésében. Veszélybe került tehát a Kádárék által felvállalt életszínvonal-politika étel- és élelmiszerbázisa. Azzal, hogy a hruscsovi vezetés világhíressé tette, kenyérgabona-exporttal csak átmenetileg hajlandók segíteni, Kádárék

lépéskényszerbe kerültek.³⁴ A Fehér Lajos körül formálódó agrárlobbi közvetítő szerepe ekkor került újra előtérbe.

Megyei levéltári kutatásaim (Hajdú-Bihar, Nógrád, Zala) és az oral history intenzív alkalmazása révén sikerült rekonstruálnom azt a folyamatot, ahogyan a szövetkezeti tagság nyomásgyakorlása és a közvetítők lobbijereje révén lépésről lépésre módosult a gyakorlatban a *kolhoz*modell. Elsősorban az anyagi érdekelt-ségi rendszer, a háztáji gazdaságokban folyó kistermelés és a tevékenységi kör bővítése terén volt ez megfigyelhető.

A hatalom és parasztság közötti sajátos érdekegyeztetés folyamatát tanulmányozva sokszor eszembe jutott a kultúrpolitikából ismert „három T” (tilt, tűr, támogat) analógiája.³⁵ Példák sorát lehetne hozni arra, ahogyan egy-egy alulról jövő, a helyi adottságokhoz, a tagság munkakultúrájához illeszkedő, ámde a szovjet modelltől eltérő kezdeményezés végigjárta a tiltás, tűrés majd támogatás fokozatait. Legismertebbé az ún. nádudvari módszer vált, melynek lényegét az egykori tsz-elnök, Szabó István így foglalta össze életútinterjújában: „Az új rendszerben a téesz gondoskodott a szántásról és a vetésről, majd a kapálást és a behordást az egyes családok vagy rokonsági csoportok végezték az általuk igényelt és kapott területen. Akkor és annyiszor kapáltak, amikor és ahányszor akartak. Viszont bármilyen volt a termés, annak 20 százaléka illetve őket a munkaegység felül. Addig csak akkor fogtak a kapáláshoz, ha az utolsó, a leglustább brigádtag is feltűnt a láthatáron. Mostantól napfelkeltétől a mezőn voltak, és senkire sem vártak.”³⁶

Az alulról jövő kezdeményezések, az informális érdekegyeztetési folyamatok révén mind több helyi kezdeményezés került át a tiltott, illetve tűrt kategóriából a támogatott kategóriába, s ezáltal folyamatosan bővült a tsz-ek mozgásteré. Továbbra is gondot okozott azonban, hogy a jogi szabályozás nem tükrözte a gyakorlat által igazolt munkadíjazási, munkaszervezeti formákat. Az 1960-as évek első felében tehát a termelőszövetkezetek életét de jure és de facto jellemző viszonyok között igen nagy különbségek mutatkoztak. Ezek felszámolását célozta a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény.³⁷ Az új tsz-törvény elfogadásával vált teljessé az a mezőgazdasági reformcsomag, amelynek megvalósításához már évekkorábban hozzákezdett az agrárlobbi. Fehér Lajos és hívei abból a felismerésből indultak ki, hogy hiába bővítik a tsz-ek mozgásterét a tűrt és támogatott érdekelt-ségi megoldások révén helyi szinten, ha a jogi szabályozás és a közgazdasági környezet továbbra is a sztálini kolhozmodell logikáját tükrözi.

Az Új Gazdasági Mechanizmus előkészítési fázisában tehát az agrárlobbi egy komplex reformcsomagot valósított meg. Ez magában foglalta a tsz-ek irányításának, közgazdasági és jogi szabályozórendszerének átalakítását. A gépállomások felszámolása, a hitelelengedés és az árrendszer korrekciója mind azt jelezte, hogy az agrárlobbi szisztematikusan folytatta a szocialista mezőgazdaság sztálini rendszerének a lebontását.³⁸ A mezőgazdasági termelőszövetkezetek életéből az 1967. évi Tsz-törvény távolította el a kolhozmodell utolsó elemeit, s egyúttal legalizálta mindazokat a „jó gyakorlatokat”, amelyek az 1960-as évek során helyi szinten kifermálódtak. Ezek az alulról jövő kezdeményezések leginkább a munkaszervezet, munkadíjazás és a háztáji gazdálkodás területén jelentkeztek, hiszen ezek voltak a sztálini modell azon kritikus területei, amelyeket a magyar parasztság nem fogadott el.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kolhozmodellől való elkanyarodás korántsem volt egy határozott, egyirányú folyamat. Sokkal inkább olyan kirakós játékhoz (puzzle) hasonlított, amelynek szereplői bonyolult, sokszor informális, rejtett interakciókban voltak egymással. Menetközben egyáltalán nem lehetett tudni, végül milyen kép áll össze, azaz milyen fejlődési irány lesz a domináns a magyar termelészövetkezeti rendszerben. Habár „a három T” (tilt, tűr, támogat) sosem tűnt el teljesen a hatalom és a mezőgazdasági termelők közötti kapcsolatrendszerből, mégis új korszak kezdődött az agráriumban. Egy évvel az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetése előtt, az agrárlobbi belső köréhez tartozó, erdélyi származású Dimény Imre vezetésével létrejött az új minisztérium: a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM). Az új struktúrában egy kézbe került a mezőgazdasági termelés, felvásárlás, forgalmazás és az ipari feldolgozás, tehát a termeléstől az ipari feldolgozásig egy tárcánál összpontosult az irányítás. Fontos koncepcionális változás állt a háttérben: az élelmiszer-gazdaság nyugatról átvett elvének elfogadása.³⁹

Szintén 1967-ben az agrárlobbi intézményes szintre emelte a tsz-ek érdekképviseletét. Létrejöttek a területi szövetségek, és megalakult a Termelészövetkezetek Országos Tanácsa (TOT), melynek elnöke a már említett nádudvari tsz-elnök, Szabó István lett. Ő így emlékezett vissza az érdekképviseleti szervezet létrehozására: „A Termelészövetkezetek Országos Tanácsa [...] az ereje és hatalma teljében lévő Fehér Lajos és Erdei találmánya volt [...]. Ezt azzal a céllal kezdeményezte Fehér, hogy a szövetségeknek és révükön az egész agrárágazatnak legyen egy állandó érdekvédelmi szerve. Az elgondolás nagyon jól illeszkedett Nyers Rezső és társai mechanizmuskonceptiójához, amelynek a gazdaságirányítás szorosan vett reformján túl eredetileg az érdekek megjelenítésének intézményesítése is részét képezte.”⁴⁰

Az agrárlobbi jelentősége nemcsak abban mutatkozott meg, hogy közvetíteni tudta az alulról jövő szövetségi kezdeményezéseket a pártvezetés felé, hanem abban is, hogy előkészítette és megvalósította a nyugati tudás- és technológiatranszfert. Kedvező háttérrel jelentett ehhez, hogy a desztalinizáció folyamatában maga a Szovjetunió is nyitott a Nyugat irányába.⁴¹ A legfejlettebb tőkés országok utolérésének és túlszárnyalásának 20 éves programja miatt 1959 után Hruscsov számára különösen felértékelődtek a gazdasági teljesítmény és a jólét fokozását szolgáló kezdeményezések.⁴² Kádár János 1960 februárjában, Moszkvából hazatérve ezt az üzenetet közvetítette a Politikai Bizottság ülésén. „Hruscsov elvtárs úgy fejezte ki, hogy [...] a tömegek a szocializmust és a kommunizmust azon mérik, hogy jobb-e az életük vagy nem. [...] Ha mi ezeket a törekvéseiket és igényeiket a tömegeknek nem tudjuk megfelelően kielégíteni, akkor elvész a fontosságuk magának a szocializmusnak és a kommunizmusnak is.”⁴³

Míndez jelentős mozgásteret biztosított a magyar agrárpolitika számára. A „zöld forradalomként” ismert nyugati agrártudományi eredmények közvetítésében kiemelt szerepet töltött be Erdei Ferenc. Nemcsak kutatóintézte vált a lobbiszakmai háttérintézményévé, hanem az MTA főtitkári posztján (1957–1964, 1970–1971) eltöltött éveiben is sokat tett azért, hogy a bezárkózás éveiben meginduljon és intézményesüljön a kapcsolatépítés a nyugati agrárszakemberekkel és szervezetekkel.⁴⁴

Kevésbé ismert, hogy a nyugati modelltranszfer kezdete egybeesett a kollektivizálás befejező szakaszával. Magyarország a nyugatnémet Lohmann cégtől 1960-ban vásárolta meg a baromfi- és tojástermelés USA-ban kidolgozott

iparszerű rendszerét.⁴⁵ Az évtized második felében, különösen miután 1967-ben Magyarország újra csatlakozott a FAO-hoz, kibővültek a lehetőségek az amerikai szakemberekkel és cégekkel való közvetlen kapcsolatfelvételre. Az első zárt kucoricatormentési rendszert a Bábolnai Állami Gazdaság 1969-ban hozta be Magyarországra.⁴⁶

A nyugati modell transzferének keretében tőkés gazdasági környezetben kialakult termelési rendszereket ültettek át szocialista tervgazdaságba. A döntés mind a nyugatnémet, mind az amerikai termelési rendszer megvásárlásáról a legfelső politikai szférában született. A kutatásom azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a kolhozmodell átvételétől elérően a nyugatimodell-transzfer megvalósítása nem felülről lefelé haladt. Valójában vállalati szintről, azaz alulról indult, s horizontálisan terjedt. A nyugati cégeknek állami gazdaságok, tsz-ek, illetve azok társulásai lettek a partnerei (pl. a Bábolnai Állami Gazdaság, a Nádudvari Vörös Csillag Tsz, stb.).⁴⁷ Ők rendszergazdaként adták tovább a fejlett nyugati technológiát a kevésbé tőkeerős gazdaságoknak. A folyamat sikerének nélkülözhetetlen feltétele volt, hogy ekkorra már megfelelő számú és felkészült-ségű szakember került ki az agráregyetemekről.⁴⁸

A két modelltranszfer közötti további eltérés, hogy a nyugati termelési rendszerek átvételekor több lehetséges modell közül lehetett választani, a gazdasági eredmény, a hatékonyság volt a döntő szempont. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a belépés nem volt kötelező a gazdasági szereplők (tsz-ek, állami gazdaságok) számára. Ugyanakkor egy gazdaság többféle termelési rendszernek is tagja lehetett egyszerre.

Az így kialakuló hibrid-mezőgazdaság gyorsan javuló teljesítménye Nyugaton és Keleten is élénk érdeklődést váltott ki.⁴⁹ A nyugati sajtóban Magyarországgal kapcsolatban egyre gyakrabban emlegették a „magyar modell” kifejezést. A kádári vezetés mindvégig tagadta a „magyar szövetkezeti modell” létét, mégis az 1970-es évek elejétől a gazdasági reform lefékezésére törekvő belső erők, hol burkoltan, holt nyíltan éppen ezeket a sajátosságokat vették célba. Itt is érdemes utalni a nemzetközi kontextusra. Az 1970-es évek elejére Magyarország nem pusztán egyedül maradt a keleti blokkon belül az Új Gazdasági Mechanizmussal, hanem a „testvérpártok” vezetői árgus szemekkel figyelték, nehogy megismétlődjön a csehszlovák folyamat.⁵⁰ A kelet-közép-európai kontextus és a brezsnyevi időszak erősödő szovjetizálási kényszerei nélkül nem érthető, hogy a magyar gazdaság sikerágazata s azon belül is a tsz-ek ellen miért indult vehemens offenzíva. Ennek voltak politikai, gazdasági, jogi, adminisztratív színterei, s ami máig kevésbé ismert, kibontakozott egy koncepciók jellegű persorozat is, melynek során több mint ezer szövetkezeti vezető került a vádlottak padjára az 1970-es évtized során.⁵¹ A háttérben meghúzódó okok között azt a feszültséget is meg kell említeni, amelyet a tsz-tagság 1968 utáni gyors anyagi gyarapodása idézett elő. A falusi családok a több lábra állás és a munkacentrikus, önkiszákmányoló életvitel révén olyan jövedelemre tettek szert, amely a lakásállomány látványos modernizálódását és a fogyasztási színvonal gyors emelkedését eredményezte.⁵²

Fontos hozzátenni, hogy a dogmatikus erők ezen támadása időlegesen lefékezte ugyan a nyugatimodell-transzfer, de leállítani nem tudta a folyamatot, mivel az nem egy központi szervtől kiindulva, felülről lefelé szerveződött. Az ágazat lobbierejét viszont végletesen meggyengítette azáltal, hogy képviselőit kiszorította a legfelső szintű döntéshozatali fórumokról. 1974 tavaszán menesztették

a reform legfőbb képviselőit: Fehér Lajost, Nyers Rezsőt s később Fock Jenőt és Dimény Imrét is.⁵³ Nélkülük az ágazat érdekérvényesítő ereje drámaian visszaesett. Ennek következményei igazán az 1980-as években mutatkoztak meg, amikor az adósságszolgálatból a mezőgazdaságnak is ki kellett vennie a részét.⁵⁴

A tsz-ek eleinte a bevált problémakezelési stratégiához nyúltak: az anyagi ösztönzők módosításával, a háztáji gazdálkodás és a kiegészítő tevékenység fejlesztésével igyekeztek ellensúlyozni a jövedelemelvonó törekvéseket. Ezek révén az 1980-as évek elejéig működtetni tudták a nyugati tudás- és technológiatranszferrel modernizált, ámde számos vonatkozásban pazarló struktúrárt. Ahogyan azonban az adósságszolgálatból egyre több teher hárult rájuk, elkezdték felélni tartalékaikat. Ebben a válságos helyzetben nem maradt más lehetőségük, mint kísérletet tenni az érdekeltségi és tulajdonviszonyok újragondolására.

Donáth Ferenc *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban* című tanulmányában már 1979-ben érintette ezt a kérdéskört.⁵⁵ Nemzetközi összehasonlítás révén arra a megállapításra jutott, hogy míg a hazai tsz-ekben és állami gazdaságokban a növekvő anyag- és eszközráfordítással párhuzamosan csökkent a hatékonyság, addig a nyugati tendenciák éppen az ellenkezőjét mutatták. A tőkés gazdaságban a modernizálás és a rentabilitás nem válhatott el tartósan. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy amennyiben a hatékonyságromlás csak a kelet-európai mezőgazdaságokban figyelhető meg, akkor ez a jelenség valamiképp a kollektivizálással hozható összefüggésbe. Innen már csak egy lépés volt a tulajdonviszonyok kérdése. Adatsorokkal bizonyította, hogy a hatékonyságromlás mindvégig nagyobb mértékű volt az állami gazdaságokban, mint a szövetkezetekben, tehát a gazdasági gyakorlat nem igazolta az állami tulajdon felsőbbrendűségéről szóló ideológiai axiómát.

Az 1980-as évek első felében a nehézségek növekedésével a mezőgazdasági szakemberek tanácskozásain egyre többször és egyre határozottabban fogalmazódott meg a követelés: teremtdjének azonos feltételek az ágazatban az állami és a szövetkezeti tulajdon működéséhez. Sőt olyan egyéni és csoportos vállalkozási formák legalizálása is felmerült, ahol a nagyüzemi módon gazdaságosan már nem üzemeltethető eszközöket, területeket hasznosítani lehetett volna.⁵⁶

A pártállami rendszerben a tulajdonviszonyokat érintő döntések mindvégig a legfelső politikai döntéshozó szerv, a Politikai Bizottság hatáskörébe tartoztak. Hiába támogatták a pártközpont gazdaságpolitikai előkészítői fórumain az agrárreform-javaslatokat, a Politikai Bizottság újra és újra elhárította, hogy megtárgyalja őket. A pártvezetés azon az állásponton volt, ha engedi „megbolygatni” a tulajdonviszonyokat, akkor a következő lépés már a párt egyeduralmának megkérdőjelezése lehet.⁵⁷ Ezzel hosszú évekre lefojtotta azt az innovációs potenciált, amely mind az 1960-as, mind az 1970-es években a változó körülményekhez való alkalmazkodás motorja volt. Amikor 1988 őszén, 1989 elején, tehát a rendszerváltás küszöbén az MSZMP vezetése mégiscsak zöld utat engedett az agrárium képviselői által szorgalmazott változásoknak, már túl késő volt.

■ JEGYZETEK

1. A historiográfiai áttekintéshez: Varga Zsuzsanna: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. (Ford. Frank T. Zsigó) Lexington Books, Lanham–Boulder–London–New York, 2021. XIII–XXI. (A továbbiakban Varga 2021)

2. Lásd az alábbi, FAO-adatok felhasználásával készült kötet adatait: *A magyar mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításban*. Stat. Kiad., Bp., 1987. 25–28.

3. Ehhez sok inspirációt merítettem a nemzetközi szakirodalomban *transnational comparison*ként ismert irányzatból, amely a *comparative history* és az *entangled history* közötti párbeszéd eredményeként formáló-

- dott ki. Heinz-Gerhard Haupt – Jürgen Kocka (eds.): *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*. Berghahn Books, New York – Oxford, 2009.
4. Az elnevezés arra utal, hogy a mezőgazdasági termelés bizonyos ágazataiban (pl. baromfi-hús- és tojástermelés, kukoricatermesztés) a biológiai és műszaki tudományok, valamint a rendszerszemlélet eredményeinek összekapcsolásával olyan zárt rendszert hoztak létre, amelyben a termelési eredményt befolyásoló minden tényezőt automatikusan szabályozták, így hozva létre az iparszerű mezőgazdaságot. Michael Tracy: *Government and Agriculture in Western Europe 1880-1988*. (3rd edition) Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, UK, 1989.
5. *Primernij usztav szelkszohozajsztevennoj arteli. Szobranije zakonov i raszporjazsenik rabocse-krest'janskovo pravityel'stva SZSZSZR*. 1935. 11. sz.
6. A megadott terjedelmi keretek között arra nem nyílik lehetőség, hogy az olvasót részletesen megismertessem egy-egy fontos kérdéskör részleteivel, így ezeken a pontokon utalni fogok azon publikációimra, amelyekben az elemzés és a bizonyító forrásanyag is elérhető.
7. Lynne Viola: *Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities*. In: Constatin Iordachi – And Bauerkämper (eds.), *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*. CEU Press, Bp.–New York, 2014. 49–78. (A továbbiakban Iordachi–Bauerkämper 2014.)
8. Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1993. 30–76.
9. Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasítás irányítás időszaka 1945–1968*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985. 67–82, 95–103. (A továbbiakban Pető – Szakács 1985.)
10. Klenczner András: *Az állami gazdaságokról*. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda, Bp., 1996. 695–703.
11. A hálózat kiépülése 1947-ben kezdődött, s 1950 végére gyakorlatilag befejeződött. Honvári János: *A géppálmások története, 1947–1964. A géppálmások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története 1947–1964*. Távtan, Győr, 2003. 375–401.
12. A kifejezés arra utal, hogy a géppálmásokon dolgozó traktorosok, gépszerelők stb. az ipari munkássághoz tartoztak, s ezáltal vidéken is volt megbízható bázisa a kommunista párt politikájának.
13. Itt érdemes utalni arra, hogy a *kolhoz* eredetileg egy gyűjtőfogalom volt, s csak később, amikor az egyik típusa, az *artel* vált a legelterjedtebbé, akkor annak szinonimájaként vált általánossá a használata. Robert William Davies: *The Soviet collective farm, 1929-1930*. Palgrave Macmillan, London, 1980. 75–97.
14. 1945 után Magyarországon a kommunista párt neve így változott. 1945–48: Magyar Kommunista Párt (MKP), 1948–56: Magyar Dolgozók Pártja (MDP), 1956–89: Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP).
15. Bulgária kivételével, ahol már 1950-től csak egyfajta, a szovjet kolhozra nagyon hasonló forma létezett, a térség többi országában minimum kettő-, de volt ahol három- vagy négyfajta szövetkezetet is engedélyeztek. Nigel Swain: *Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945-1962*. In: Iordachi–Bauerkämper 2014. 497–534.
16. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M–KS 276. f. 52. cs. 4. 6. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1948. november 27-i üléséről.
17. A magyarországi kollektivizálás politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti dimenzióinak elemzése terén bőséges szakirodalom halmozódott fel. A különböző megközelítések jól kirajzolódnak az alábbi két tanulmánykötetben. Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2015; Schlett András (szerk.): *Földindulások - Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Szent István Társulat, Bp., 2012.
18. A paraszti ellenállás magyarországi formái nagy hasonlóságot mutatnak azokkal az egyéni, közösségi stratégiákkal, amelyeket a romániai kollektivizálás elemzése során feltártak a kutatók. (Constantin Iordachi – Dorin Dobrinu (eds.): *Transforming Peasants, Property and Power: the Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*. CEU Press, Bp., 2009. A kisebbségi helyzetű magyar parasztság kollektivizálási tapasztalatairól lásd László Márton: *Kollektivizálás a Székelyföldön, 1959–62*. PPKE, PhD-értékezés, 2013; Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949-1962)*. Pro-Print, Csík-szereda, 2001.
19. Nigel Swainhez hasonlóan én is megkülönböztetem a szocialista mezőgazdaság 1953 előtti és 1953 utáni rendszerét. Az 1953 előtti időszakban sztálini mezőgazdaság, a későbbiekben pedig a szovjet mezőgazdaság kifejezés használatát tartom indokoltnak. Swain 2014.
20. Melanie Ilič – Jeremy Smith: *Khrushchev in the Kremlin: Policy and Government in the Soviet Union, 1953–1964*. Routledge, London – New York, 2011.
21. A kelet-közép-európai térségben folyó kollektivizálási kutatásokról kiváló áttekintést nyújt az alábbi két angol nyelvű tanulmánykötet: Iordachi–Bauerkämper 2014; Sorin Radu – Cosmin Budeanca (eds.): *Countryside and Communism in Eastern Europe: Perceptions, Attitudes, Propaganda*. LIT Verlag, Berlin, 2016.
22. Valódi rendelkezési jogot azonban nem jelentett, azaz nem lehetett szabadon eladni, bérbé adni.
23. Lásd az 1959. évi 7. sz. tvr. 11. §. 2. pontját. *A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok*. 1958. január 1.–1959. május 31. Közgazd. és Jogi Kiadó, Bp., 1959. 8.
24. Miközben Hruscsov a „szűzföld-kampány” kezdeti sikerein felbuzdulva, kampányt hirdetett a felszámolásukra, a magyar szabályozás épp növelte az áruterelési lehetőségeiket. Varga 2021. 22–23.
25. A falusi követeléseket célszerű két csoportba elkülönytteni. Az elsőkben azok találhatók meg, amelyekben a falvak népe azonosult a forradalom és szabadságharc alapvető célkitűzéseivel. A követelések második csoportjában azok említendők meg, amelyeket a parasztság sérelmei diktáltak. Követelték az erőszak kollektivizálás leállítását, a tsz-ekből való szabad kilépés engedélyezését, a tagosítások megszüntetését, az eredeti földtulajdon visszaadását, a beszolgáltatás eltörlését, az adó mértékének csökkentését. Izsák Lajos – Szabó József – Szabó Róbert (szerk.): *1956 plakátjai és röplapjai*. Zrínyi, Bp., 1991.

26. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása a parasztsághoz! Magyar Közlöny, 1956. november 27. 579–580.
27. Varga Zsuzsanna: *1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására*. In: Romsics Ignác – Pál Lajos (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2006. 299–315.
28. Számukra a Nagy Imre első miniszterelnöksége (1953–55) idején az ún. „hegyi bizottságban” elkészült mezőgazdasági reformprogram mérvadó maradt 1955 után is. A szerző interjúja Pál Józseffel, 2011. június 8. (A szerző tulajdonában.); A szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. (A szerző tulajdonában.)
29. Papp István: Fehér Lajos. *Egy népi kommunista politikus pályaképe*. ÁBTL – Kronosz Kiadó, Bp.–Pécs, 2017. 185–202.
30. 1957. január 1-jétől vezette az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetét, későbbi nevén az Agrárgazdasági Kutató Intézetet (AKI). Huszár Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz*. Corvina, Bp., 2003. 429–434.
31. Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Bp., 2013. 66–82. (A továbbiakban Varga 2013.)
32. *Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962*. Stat. Kiadó, Bp., 1963. 147.
33. A „mindennapi ellenállás” említett formái jól nyomon követhetők azokban a heti és havi jelentésekben, melyeket részint az MSZMP járási bizottságai, részint pedig a tanácsok illetékes mezőgazdasági osztályai küldtek az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának. MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1961) 10. ó. e.; 28. cs. (1962) 7., 8., 9. ó. e.; 28. cs. (1963) 11., 12. ó. e.
34. Földes György: *A magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973*. Századok 2013. 6. sz. 1361–1365; Fiziker Róbert: *Magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973. Dokumentumok*. MNL, Bp., 2017. 300–304, 306–314.
35. Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík Kiadó, Bp., 1997. 130–175; Ständeisky Éva: *Bomlás. A hatalom és a kulturális elit*. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. 1956-os Intézet, Bp., 2004. 272–317.
36. Romsics Ignác (szerk.): *Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig*. Osiris, Bp., 2012. 59–61. (A továbbiakban Romsics 2012)
37. Főris Imre (Összeáll., jegyz.): *Mezőgazdasági termelőszovetkezeti törvény. Földjogi törvény. Közíg. és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1968. 172.*
38. Szakács Sándor: *A reform kérdése és a termelés (Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban 1968–1985)*. Agrártörténeti Szemle 1989. 1–4. sz. 56–117.
39. Varga Zsuzsanna (szerk.): *Göröngvös út. Dimény Imre életútja*. Kossuth, Bp., 2017. 130–160.
40. Romsics 2012. 98.
41. Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988*. I. Napvilág, Bp., 2015. 46–56. (A továbbiakban Földes 2015.)
42. Sari Autiö–Sarasmö: *Khrushchev and the challenge of technological progress*. In: Jeremy Smith – Melanie Ilië (eds.): *Khrushchev in the Kremlin. Policy and government in the Soviet Union, 1953–1964*. Routledge, London – New York, 2011. 133–149.
43. MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 29. ó. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1960. február 12-i üléséről.
44. Huszár 2012: 397–428.
45. MNL OL M–KS 288. f. 17. cs. 5. ó. e. Keserű János feljegyzése Fehér Lajos részére a nyugat-németországi tanulmányútról. 1960. május 17.
46. MNL OL XIX–K–9–ab 34. d. Tájékoztató jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány részére a mezőgazdasági szakdelegáció tanulmányútjáról. 1969.
47. Schlett András: *Sziget a szárazföldön: A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között*. Szent István Társulat, Bp., 2007; Varga 2021. 201–207.
48. Juhász Pál: *„Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek”*. Medvetánc 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 191–224.
49. Jól példázza ezt, hogy az NSZK és az Egyesült Államok agrárminiszterei többször is ellátogattak Magyarországra az 1970-es években, hogy a helyszínen tanulmányozzák miként adaptálták a szocialista nagyüzemek a tőlük megvásárolt technológiát. Varga 2021. 207–212.
50. Földes 2015. 140–152.
51. Varga Zsuzsanna: *„Miért bűn a sikeresség? Termelőszovetkezeti vezetők a vádoltak padján az 1970-es években.”* Történelmi Szemle, 2012. 4. sz. 599–621.
52. Oros Iván (szerk.): *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai*. KSH, Bp., 1994.
53. Huszár 2003. 250–255.
54. A szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. A szerző interjúja Szabó Istvánnal, 2013. február 1.
55. Donáth Ferenc: *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban. Tulajdon és hatékonyság*. Szövetkezeti Kutató Intézet, Bp., 1979.
56. Lásd az MSZMP KB mellett működő Szövetkezetpolitikai Munkaközösség előterjesztéseit, vitaanyagait. MNL OL M–KS 288. f. 38. cs. 70–74. ó. e.
57. Varga 2013. 228–252.